

Köztársaság a magasban

Magyarország köztársaság! A deklaratív gesztus és a politikai fordulat, amely ezt lehetővé tette, mindig kevésnek bizonyult ahhoz, hogy megtartsa. Köztársaságot követelni nem az államformával kapcsolatos tett. Ha a republikánus mentalitás elterjedtségét és társadalmi támogatottságát tekintenénk a köztársaság lényegének, Magyarországon nem volt még más, csak köztársasági államforma. Forma tartalom nélkül. Semmi dolgunk egyelőre az állam formájával, a köztársaság közjogi konstrukciója éppoly unalmas, mint bármely alkotmányszöveg, amelynek nincs köze a valósághoz. A köznek az a társulása, amelyről itt beszélek közjogilag akár egy monarchiában is megvalósulhat. Nem a közjogi formán múlik. Azt azért jó észben tartani, hogy a monarchia és köztársaság államformái történetileg sehol sem semlegesek. Néhány szerencsés államban a civil szabadságok, a demokratikus részvétel és a társadalmi integráció megszülethetett monarchikus állami struktúra alatt. Ahol erre sok történelmi körülmény miatt nem volt lehetőség, ott a monarchia ugyanúgy alkalmatlan lenne a szabad és demokratikus társadalom stabilizáló feladatára, mint a valahányadik köztársaság kikiáltása. Magyarországon a demokratikus kísérletek a köztársaság szimbólumaival kapcsolódnak össze. Ez a történelmi hagyomány nem mellőzhető, a monarchia eszméjének nincs demokratikus tartalma. Modern magyar társadalom és monarchia történetileg zárják ki egymást. De a köztársaság, mint szimbólum minden egyes politikai kísérlet esetében üres maradt, nem kapcsolódott hozzá a közös dolgok közös intézésének gyakorlata és egy ilyen politikai közösség előfeltételeinek gondozása. Egy kétségkívül szükséges új köztársaság kikiáltása Magyarországon csak társadalmi programként értelmes.

32

Triviálisnak tűnik, hogy a köztársasághoz társaság szükséges, mégis gyakran beszélnek úgy a kívánatos új magyar köztársaságról, mintha pusztán a liberális intézmények és alkotmányos deklarációk képesek lennének pótolni a közösség hiányát. Aki a köztársaságról beszél, az állampolgári nevelésről szóljon! Politikai közösség, köztársasági eszme csak a szabad vita és a politikai szabadságok közegeiben jöhet létre. De sem a szólásszabadság, sem a többi politikai szabadságok önmagukban nem hozzák létre a közösséget, az eszme elterjedését sem biztosítják. A közös ügyek intézésének tapasztalata erősíti meg mindkettőt. A gyakorlati politikai nevelés legfőbb eszköze a demokratikus részvétel. Ennyit a triviális, ám elhanyagolt összefüggésekről.

De mivel jelenleg nem aktuális a többedik magyar köztársaság politikai kikiáltása, közéleti kikiáltásának pedig nem sok értelme van, foglalkozunk inkább azokkal a kihívásokkal, amelyek autokratikus körülmények között előttünk állnak. És amelyekre persze a demokratikus késztetések gyengesége miatt az értelmiség jelentős része sem képes megfelelő válaszokat adni.

A köztársaságra való felkészülés első kérdése az lenne, hogy kit tekintünk politikai ágensnek. Megfelelő válaszok esetén lenne esély az első maradandó magyar köztársaság létrehozására. Az alkotmányos, liberális intézmények teljesítményeibe vetett remény mögött az aktív állampolgár és közösségeinek lebecsülése rejlik. Ez a remény sorra csalóka marad olyan közegben, ahol történeti hagyománya van az állampolgári passzivitásnak, és a köz ügyei idegenek maradtak. Mint azt a saját bőrünkön érzékeljük, a nagy reményekkel felállított liberális alkotmányosságot egy csapásra elfoglalták a szabadság ellenségei, de fenntartják hazug formáit. Legalább ez utóbbi megcsalás elvezethetne annak felismeréséhez, hogy az intézményi visszaállítás, a normák korrekciója káros reményeket táplál. Ha már a megvalósult szocializmus jogi hazugságüzemei nem nyújtottak elégséges tapasztalatot. Az absztrakt, minden hús-vértől megfosztott individuum, a politikai deklarációk egyik főszereplője nem azonos az aktív állampolgárral, ahogy a testvériség vagy nemzet sem azonos a ténylegesen létező közösséggel.

A politikailag aktív állampolgár és közösség ellenségei sokfélék. Az autokrácia fenyegeti, tiltja, aktívan rombolja a közéletben való részvétel, vita, beleszólás lehetőségeit. Technikáit jól ismerjük, a civilek vegzálásától az úgynevezett szuverenitás védelmére létrehozott hivatalig. Az autokrata hatalom szolgálatában álló média nem lankad a civilek elleni hajszában. De a tekintélyelvű állam ellensége az az egyház is, amelyik aktívan segíti a polgári létből kiszorultakat, hogy a politikai lényvé válás alapjait elérjék: hajlék, munka, egészségügyi, oktatási ellátás. A kitaszítottak oltalmára hivatottak elsősorban ezért ellenségei az autokráciának, mert a lehetőségek csíráit szolgáltatják azok számára, akik nem részei a világnak. Annak a világnak, amely az emberek között, az érintkezésekkel, beszéddel jön létre, és amely nélkül nemigen lesz közös társaság vagy köztársaság.

De másként ellenséges ezzel a világmegettartással és teremtéssel a neoliberalis szellem, amely egyedül az individuum létét képes feltételezni, fogyasztóként, felhalmozóként, versenyzőként tételezni. Terhére vannak a nem hatékony életformák, a növekedési logikába be nem illeszthető orientációk, a felesleges tudások és piacon kívüli készségek, az érzelmi, esztétikai élményeket nem piacosítható módon definiáló életstílusok.

Sötét idők, amikor e két erő összhangja süketíti és vakítja meg a politikai terek professzionalistáit és távolítja el a résztvételtől az állampolgárokat. A sötét időkben morálisan helyes cselekvés lehetőségét kereste Hannah Arendt egy 1959-es beszédében Gotthold Ephraim Lessing segítségével.¹ Arendt szerint a világhoz való viszony megbomlását, az intellektus nyilvános térrel való ütközését Lessing is megélte, érezte a nyilvános tér megvilágító erejének elveszését. De küzdött a világból való kivonulás, a visszahúzó-dás ellen, mert azzal a világ lenne oda. A világ ugyanis az emberek közötti tér, az egyén és embertársai közötti köztes, az érintkezések, beszéd, viták világa. A reménytelenség érzetére nem a kívülről való reményadás, jövőbe

¹ Hannah Arendt: *On Humanity in Dark Times*, Harvest Books, 1970. 3–33. Magyarul: *Embernek lenni sötét időkben*. Gondolatok Lessingről. Holmi, 2007. április, 407–425.

vetett várakozás a helyes válasz. Mert, ahogy azt az ókori gondolkodók észrevették, a remény ugyanolyan káros érzélem, mint a félelem, mindkettő elkerüli (az egyik átugorja, a másik visszahúzódik) a cselekvésre inspiráló valóságot. Milyen domináns érzeteket tapasztalunk mást ma az intellektuális életben (ha egyáltalán van ilyen még), mint a visszahúzóaszt, félelmet és némi reménykedést? A cselekvés tagadását.

Mi lenne ezek alapján a morálisan igazolható viszony a világhoz sötét időkben? Jürgen Habermas egy korszakkal később 1990-ben ugyancsak egy Lessing-díj átadásakor a helyes élet iránti elkötelezettség lehetőségét keresve a hatalomtól való távolságtartás etikáját, a másoknak parancsolás természetellenességét, a sérülékenységünk felismerése mellett az elkötelezettség vállalását emelte ki.² A kritika, amely sötét időkben bátorságra vall, csak az első lépés a bölcsességhez, de csak az első. Igazi bátorság ahhoz kell, hogy aktív elköteleződéssel ösztönözzünk a szabad gondolkodásra másokat is egy kizökent világban.

Hogyan lehetne visszaállítani a világgal való összhangot? Az első lépést szokták elfelejteni azok, akik az állampolgárok tanult tehetetlenségéből, a kétségkívül erős apátiából, a politikai kultúra tragikus hiányából arra következtetnek, hogy minden próbálkozás eleve reménytelen. Ugyanezt hagyják figyelmen kívül azok, akik liberális mérnökösködéssel állítanak helyre a lerombolt építményt. Az első lépés a cselekvés lehetőségeit hordozó önálló gondolkodásra ösztönzés. A lessingi ars poetica kulcsa a *fermenta cognitionis*, a gondolkodás megtermékenyítése. Ezzel a közös tér, az emberek közötti távolság, a beszéddel telített különbözőség megteremtése. Az egyszer és mindenkorra igaz állítások, dogmák, rögeszmék távol állnak ettől a morális pozíciótól. A végleges világlátás, a dogmatizmus uralni kívánja a gondolkodást, akadályozza szabadságát, nem engedi be a tapasztalatokat, amelyek így feldolgozatlanul hullanak a semmibe. Okkal lehet az az érzésünk, hogy e mostani sötét időkben is végtelenül végleges világlátások feszülnek egymásnak és zárják ki a világ tapasztalatainak feldolgozását. Könnyebbnek tűnik csatlakozni egyik vagy másik dogmatizmushoz vagy elutasítani mindent, és visszahúzódni a politikai cselekvéstől egy meleg és ismert nihilizmusba. Könnyebb, mert a világban szerzett tapasztalatok feldolgozására épülő gondolkodásmóddhoz nem csak intelligencia és alaposság, hanem bátorság is kell. Amikor a hazai, kelet-európai mentalitásokat reaktiváló gyávaságot emlegetjük, akkor pusztán a gondolkodásról való lemondás felelőtlenége felletti értetlenségnek adunk hangot. Szakemberek, értelmiségiek, akik hivatását a gondolkodás megtermékenyítése, az önálló gondolat létrehozásához való hozzásegítés jelentené, feladják hivatásukat, és hamis szakmai objektivitással takaróznak. Ma a kritikai képességek fejlesztése veszélyes politikai tevékenységnek látszik azok szemében, akik aligha vallják be maguknak, hogy ezzel az autokrácia kiszolgálóivá váltak. A politikamentesség, semle-

² Jürgen Habermas: The Useful Mole who Ruins the Beautiful Lawn. The Lessing Prize for Alexander Kluge. In Habermas: The Liberating Power of Symbols. Philosophical Essays. The MIT Press, 2001. 112–122.

gesség, félreértett objektivitás az alárendelődést szolgálja. A szakmai belső szabályok és elvek nem semlegesek politikai értelemben, mert a köz ügyei. De autokratikus körülmények között ha a jogász ellentmondás-mentességet és logikát kér számon a jogrendszeren, ha az orvos a beteg gyógyításának alapfeltételeit követeli, ha a tanár a tanítás elemi feltételét a tanszabadságot, a szociális munkás az emberi méltóság tiszteletét várja el a rendszertől, akkor ellenséggé válik. Az autokráciák a politikát számolják fel, nem tűrik az ellentmondásokat.

Arendt Lessing alapján arra hivatkozik, hogy az ellentmondás-mentesség nem áll jó viszonyban a világpártisággal. A dogmatizmus megöli a vitát. A világ az emberek között jön létre. Sötét időkben felhagyni a gondolkodással, cselekvéssel (régi bizonyosságokat vagy új igazságokat hajtogatni), elhomályosítja a nyilvános teret, hajlamossá tesz a világ semmibe vételére. Az emberiség világtalansága, az üldöztetés következtében összeszoruló félelme barbarizmushoz vezet. Minden dogmatikus tábor a másikat az életére törő ellenségnek látja és láttatja. Mígnem akinek hatalma és eszközei is vannak, valóban életekre nem tör. Meleg testvériességben összebújni az üldöztetésben és reménykedni egy világosabb jövőben, nem vezet jobb jövőhöz, mert eltávolít a beszédétől és a cselekvéstől, a köz társaságától. „A sértettek és sérültek emberisége soha egy perccel nem élte túl a megszabadulás óráját” – mondja Arendt.

Hogyan lehet tehát visszaállítani a világgal való összhangot a sötét időkben? Néhány egyszerű szabály adódik, még ha betartani nem is oly könnyű: ellenszegülni a világtalanságnak, a világ, vagyis az emberek közötti távolság felszámolásának, megérteni a kizökkent világ embertelenségét, ellenállni a belső emigrációnak, a valóság aktív megőrzésére törekedni, ami leginkább az emberi életek történeteiben van jelen. A barátság fontosságának felismerése a testvériség, a családra épülő metaforák helyett a köz ügyeiben, a politikában. Ugyanis a különböző életeket, nézőpontokat, hiteket, meggyőződéseket egyeztetni a különbözőek barátsága, párbeszéde, állandó eszmecseréje alapján lehet, a különbözőek közötti beszéd menti meg a világot. Nem a meghitten személyes, azonosságokat hangsúlyozó vagy abba belekényszerítő logikák, hanem a hűvös megértő vita a demokrácia alapja. A köztársaság társadalmi logikája. Felismerni, hogy az igazság mindig viszonylagos és a másokkal való párbeszéd tárgya ellenkezik azzal a korszellemmel, amelyet a dogmatizmusok egymásnak feszülése jellemez. Hogy nem létezik egyetlen kizárólagos igazság, és a párbeszéd nem zárható le, nehéz elhiteni a tudomány szentségének korában. Bár ezt az összefüggést éppen a tudósok ismerik leginkább. Minden igazságot a diskurzus humanizál: csak olyan térben lehetséges megszületése, ahol az igaznak vélt hangoztatása összekapcsol és elválaszt. Az összekapcsolás és elválasztás dinamikája definiálja a távolságokat, a teret, ami a világot jelenti. A minden embert egyesítő vélekedések embertelenek.

A köztársaság esélye akkor születik meg, ha ezt felismerik azok, akik tehetnének valamit a másik ember gondolkodásának megtermékenyítéséért, és bátorságot merítenek abból a gondolatból, hogy csak így menekülhetnek a sötét idők nyomasztásából.